

ОЛЕКСАНДР ХАШДЕУ - ДОСЛІДНИК СПАДЩИНИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У статті аналізується внесок в українську науку О.Хашдеу, одного з перших видавців і дослідників творчості Григорія Сковороди. Візія О.Хашдеу особистості українського філософа та інтерпретація його творів відбувалася в межах романтичної парадигми. Версія О.Хашдеу, члена харківського гуртка романтиків, стала, за визначенням авторки статті, прикладом романтичного суб'єктивізму в питаннях культурної спадщини.

В історії публікації і вивчення літературної та філософської спадщини Григорія Савича Сковороди помітне місце належить Олександрові Фадейовичу Хашдеу - батькові великого румунського філолога Богдана Петричейку Хашдеу. Олександр Хашдеу (1811-1872), син поміщика Хотинського повіту Фадея Івановича Хашдеу, вступив 1829 р. на юридичний факультет Харківського університету й закінчив його 1833 р. В цей час у Харкові була ще дуже жива пам'ять про Сковороду. Адже саме заснування Харківського університету, як це слушно твердить А.М.Ніженець, відбулося під знаком культу українського філософа [1, 179]. Захоплене ставлення до Сковороди передалось і молодому Олександрові Хашдеу, який став одним із перших видавців і дослідників його творчості і на довгі роки підпорядкував усі свої задуми й наміри звеличенню постаті українського філософа.

Про заслуги О.Хашдеу в популяризації постаті Сковороди та про вплив Сковороди на самого Хашдеу написано досить багато. Назвімо тут лише дві праці підсумкового характеру: дослідження румунського славіста Траяна Йонеску-Нішкова "Філософські праці Олександра Хашдеу і український мислитель Григорій Савич Сковорода" [2] і статтю відомого російського дослідника спадщини сім'ї Хашдеу Євфросини Двойченко-Маркової "Г.Сковорода в творчестві А.Хашдеу" [3].

Тут окреслимо коротко тільки найважливіші моменти. Дослідники відзначали вплив ідей Сковороди на статті О.Хашдеу "О достоинстве божественной поэзии" ("Вестник Европы", 1830, № 13) і "О цели философии" ("Вестник Европы", 1835, № 21-22), а також на його літературні твори. Є.М.Двойченко-Маркова звернула увагу на вплив X пісні Сковороди на вірш О.Хашдеу "Песня о Мол-

давии" і вплив байок Сковороди на "Молдавские басни" Хашдеу, зокрема, на байку "Знай наших".

Серед публікацій творів Сковороди, здійснених Олександром Хашдеу, треба вирізнити друк у журналі "Телескоп" (1831, № VI) X, XIII і XVIII пісень "Сада божественных п'Бсней". Як видно із "оголошення", опублікованого А.Д.Бачинським [4], О.Хашдеу заявив про свій намір здійснити повне видання творів Сковороди у 7 томах за один рік. Пізніше він виправдовувався за нездійснення цього наміру тим, що знайшлося дуже мало передплатників, усього сім. Нам же здається, що перш за все він не мав практичної можливості здійснити цей план. Досліджуючи архів сім'ї Хашдеу, який зберігається в Центральній бібліотеці Яського університету, у бібліотеці Академії та в Державному архіві в Бухаресті, ми знайшли рукописні копії лише двох трактатів Сковороди: раннього варіанту "Наркісса" під заголовком "Разглагол о том: узнай себе" і неповний текст трактату "Жена Лотова", а також виписки з рукописної збірки Федора Зеленського з творів "Брань архистратига Михаила со Сатаною..." і "Пря б-ьсу со Варсавою". Нам здається, що Олександр Хашдеу не мав у своєму розпорядженні багато творів Сковороди, до речі, ця обставина, як ми покажемо далі, відображається і в його статтях, присвячених Сковороді. Так що намір його виявився утопією.

Дослідженню філософії Сковороди присвячено такі праці Олександра Хашдеу: "Сократ и Сковорода. Отрывок из рукописи "Сковорода и современное общество" ("Одесский вестник", 1833, № 57.), стаття "Григорий Варсава Сковорода. Историко-критический очерк. Отрывок первый" ("Телескоп", 1835, № 5-6, с. 3-42 і 151-178) і промова, виголошена на

завершення навчального року у Вінницькому лицейі 1842 р. під заголовком "Задача нашего времени". Рукопис цієї промови знаходиться серед паперів О.Хашдеу, і досі вона побачила світ лише в румунському перекладі у 1938 році.

Найважливішою з цих праць є стаття "Григорий Варсава Сковорода", їй ми й присвяtimo свою увагу на наступних сторінках.

В оцінці Сковорода Олександр Хашдеу виходив із положення про те, що діяльність певного мислителя потрібно розглядати не ізольовано, а в тісному зв'язку із духовним розвитком суспільства, відносно етапу цього розвитку і його дійової сили. Такий підхід, у якому відображено методологічні позиції німецької філософії першої половини XIX ст. і передусім історіографічні прийоми Гегеля, сформульований Олександром Хашдеу так: "Кожний факт із обсягу освіти, якщо підходити до нього як до цілості, замкненої в собі, має своє природне місце тільки у сфері свого призначення, бо саме там він перебуває в живій і нероздільній тотожності свободи і необхідності, є водночас і причиною їх, і наслідком. Поза цим він мусить видаватись чимось дивним і химерним. Людина, яка розвиває свою діяльність як мислитель і проявляє її як письменник, завжди перебуває в умовах переважання певних обставин місця й часу над іншими, чи то вимог певного стану народу, чи то цілого народу або цілого племені, для якого вона поставлена промислом у пророки або апостоли істини й доблесті, бо як переважний носій у світі культури і як діяч він повинен мати основу свого покликання не у свавіллі, а в необхідності".

Для Олександра Хашдеу вихідним при визначенні ролі Сковорода в освіті Росії послужило саме його місце в народній свідомості. В одному рукописному фрагменті, який зберігається в його архіві, читаємо: "Утвердившись у думці, що Сковорода - російський народний філософ, я відчув потребу прислухуватися до голосу народу, цього гласу божого, і почав розшукувати і збирати перекази, які зберігаються про нього у розповідях суспільства на Україні скрізь, де він діяв, у губерніях Київській, Чернігівській, Курській, Полтавській і Слобідсько-Українській (Харківській)".

Далі О.Хашдеу наводить вислів італійського філософа XVIII ст. Джамбаттіста Віко про те, що коли хтось стає знаменитим у доб-

рому чи злому, народ вигадує для нього обставини, які фактично не є правдою, але є ідеальною істиною, бо народ ніколи не видумує щось таке, що суперечить характеру героя. До такого роду переказів можна, думається, віднести й дуже часто цитований у сучасних працях про Сковорода вислів філософа про те, що він носить свічку перед сліпцями, а також його слова, що саме з утроби чорного народу вилупились білі пани. Перша цитата, за твердженням О.Хашдеу, запозичена із листа Сковорода до Георгія Кониського, друга - із його праці "О внутреннем человеке".

У своїй статті О.Хашдеу показує, як відрізняється ставлення до Сковорода народу і різних представників освічених класів, що підсумовується такими словами: "...третьих, весь народ український, (слава) примусила поважати його вище, ніж земну людину, а з його життя, вчення і смерті створити вірування, яке через яку-небудь сотню років зміцніє, визріє і розвинеться у великий епос, у народний міф, у якому історична особа перетворюється у типове узагальнення, а власне ім'я перетворюється у збірне, в ідеальність, як імена Гомера, Езопа, Солона".

Сьогоднішньому читачеві така оцінка Сковорода може здатися перебільшеною. Але вона мала свої підстави у той час. Про це ми маємо достовірне свідчення М.Костомарова [5], який, хоч сам ставився досить критично до творів Сковорода, зокрема до його поезій, змушений був визнати, що народ благоговійно шанував пам'ять Сковорода, плакав, слухаючи його твори, а портрети філософа висіли на стінах селянських хат по всій Україні.

Підносячи так високо історичне значення Сковорода, О.Хашдеу вважав образливим порівнювати українського філософа з грецьким філософом Діогеном, дивацтва якого згадують у численних анекдотах. Такі зіставлення він знайшов у статтях про Сковорода Густава Геса де Кальве, Івана Вернета і Івана Снегірьова. Сам він вважав більш слушним порівнювати його із Сократом. "Подібно до Сократа, який тлумачив для грецького народу текст людської природи по гадках здорового розуму, - писав він, - так і Сковорода роз'яснював руському простолюду той самий текст, але за одкровенням небесного розуму, і так само, як і Сократа, його не обмежували ні місце, ні час, він учив кожного стрічного на розпутьтях, на торжищах, біля цвинтаря, на

паперті святих церков, у свята... і у будні... Він скрізь знаходив ідею, бо хто справді має ідею і займається нею від серця, від душі, той скрізь із нею зустрічається".

Порівняння із грецьким філософом повинно, на думку О.Хашдеу, виявити, що суттю його особистості був не випадковий порив до юродства, як схильні були вважати деякі з його сучасників, а сильний внутрішній покликання душі, відчуття покликання згори. Те, що недалеким сучасникам видавалося химерністю, необтесаністю його натури, насправді було виявом його романтичної вдачі.

О.Хашдеу відзначає: "Іронія Сковороди найчастіше була прикриттям його захоплення і, зрештою, вона видавалася юродством, її грайливе, блискавичне життя найчастіше відображалось тоді, коли переломлювало найбільшу міру екстазу".

Звертає на себе увагу розуміння екзальтованості натури Сковороди, яка справді йому притаманна і яка з часом усе посилювалася, поступово сягаючи до містичних візій, що й спонукало згодом Д.Чижевського порівнювати Сковороду з німецькими протестантами-містичками, зокрема з Якобом Беме (1575-1624). О.Хашдеу підкреслює, що цей ентузіазм був небезпідставним, що він з'являвся на тлі певних натхненних ідей. Не випадково він вибрав для своєї статті слова німецького письменника Жан Поля (Фрідріха Ріхтера) (1763-1825): "Блаженний, блаженний той, котрому Бог дарує ідею, ради якої він живе і діє, і яку він цінує вище за свої радощі. Вона, будучи завжди молодою і в повному розквіті, ховає перед ним смисловою одноманітність життя".

О.Хашдеу був колегою по факультету Ізмаїла Срезневського і, так само, як і той, захоплювався філософією Джамбаттісти Віко, котрий послідовно виступав проти раціоналізму, дошукуючись джерел поезії в розвитку людської цивілізації. Належачи до гуртка Срезневського, О.Хашдеу збирав для нього фольклор, зокрема румунські народні поезії. Захоплення Сковородою було загальним серед членів гуртка харківських романтиків. Це сталося не тільки тому, що, як підкреслював І.Франко, "Сковорода був предтечею нового часу", і не тільки через загадковість його життя. Фантазію молодих романтиків зачарувала саме дивність вдачі Сковороди, яку люди, що його знали за життя, помилково розцінювали як блазеньські витівки і яку члени гуртка Срезневського зрозуміли правильніше - як оз-

наку яскравої особистості гамлетівського типу. Справді, аж до наших часів існують розбіжності щодо пояснення деяких особливостей поведінки Сковороди: втеча від "світу" в самотність і одночасно неспроможність жити самотому, постійні скарги на нудьгу, яку могли розвіяти тільки музика і творчість, потреба пояснювати себе, особливо перед улюбленими, учнями (Ковалинському він писав листи щодня), і боязнь ізоляції у стінах монастиря, неспокій, постійні мандри, тяга до природи, драматичне, часом гротескне бачення дійсності, конфлікти з середовищем і, як захисна реакція, тенденція розігрувати себе. Та все це легко пояснити засобами соціоніки, тобто юнгівської типології особистості, як приналежності до етико-інтуїтивного екстравертного типу.

Романтики у пошуках яскравих особистостей вибирали своїми кумирами саме письменників гамлетівського типу. На Заході ними стали Шекспір і Гете, для харківських романтиків ним став Сковорода. Не випадково ж для його характеристики Хашдеу взяв цитату німецького романтика Жан Поля, в очах якого найстрашнішою є життєва проза, втомлива одноманітність життя.

Якби О.Хашдеу обмежувався характеристикою "романтичної" натури Сковороди, можна було б із ним цілковито погоджуватись. Адже, будучи яскравим представником української барокової літератури, він саме незвичністю своєї душевної організації передвіщав романтизм. Однак, маючи слушність у тому, що Сковорода вважав найголовнішим самопізнання, він не зробив таких же висновків, що й сам мислитель, який пов'язував самопізнання з пізнанням у собі Бога, а скерував думку у злободенному політичному напрямку. На його думку, Сковорода вважав вищою мірою самопізнання народність. А такий погляд якраз Сковороді непритаманний.

Намагаючись визначити місце Сковороди в духовному розвитку своєї країни, О.Хашдеу зіставляє його з Ломоносовим. Ми підійшли до дуже цікавого місця зі статті О.Хашдеу, тому процитуємо його повністю: "У країні зими, на берегах льодовитого моря, в бідній рибальській халупі прийняв життя Ломоносов. На розкішному півдні, під чудовим небом Малої Росії, такому ж світлому, як і очі молодої українки, народився Сковорода у курній хаті хлібороба-священника. Ні Ломоносов, ні Сковорода не мали для себе зразка в даному місці і в даний час, і один, і другий мусили бути для

самих себе і учителем, і учнем. Але пряме зіставлення між ними неможливе, можливе тільки протиставлення. Вони однаковою мірою зразкові і внаслідок цього у своєму змісті протилежні.

Ломоносов водився у вищому, ззовні освіченому колі народу, де партикулярний розвиток народу непомітно губиться у загальному ідеалі людства, а Сковорода черпав і звертав своє знання до нижчої частини люду, яка просвічується зсередини, до тієї частини, в якій руське витісняє людину, або інакше кажучи, де людина є руською. Звідти й різниця між ними в усьому: в стилі життя і в способі дій, і у величині їх устремлінь. Дух і вірування віку сучасного Ломоносову спарувались і міцніли у ньому, розвивались і зріли у формі загального європеїзму. Дух і вірування часу сучасного Сковороди сперечались у ньому, боролись і викинули на поверхню його внутрішнє життя у сильному м'ятежі його думок і почуттів, які тужили за чистотою і непідробленим образом давнього, суворого, нелукавого слов'янина".

Як не дивно, аж до сьогодні у працях про Сковороду зустрічається згадка про те, що він себе порівнював із Ломоносовим. Але це ж була чиста вигадка О.Хашдеу. Досить подивитися на покажчик згаданих Сковородою імен, і відразу пересвідчуємось у тому, що він Ломоносова ніде не згадує. Така псевдоцитата була потрібна О.Хашдеу, щоб підкреслити свою основну думку. Мовляв, Сковорода, якого люди називали "старцем", був старосвітським слов'янином, "ісконно народним" філософом, і отже, згідно з гаслом Миколаївської офіційної політики, представником ідей православ'я, державності й народності. Пізніше в цьому комплексі ідей сформувалась ідеологія російського слов'янофільства, яке прагнуло підпорядкувати російській самодержавній політиці боротьбу різних слов'янських народів за своє визволення, а отже, докорінно відрізнялось від західнослов'янського панславізму. Приписувати Сковороді слов'янофільство або навіть панславізм - це чистий анахронізм. Ідеї панславізму поділяв Шевченко (на цій основі він прилучився до "Кирило-Мефодіївського братства"), але аж ніяк не Сковорода. Ломоносов справді підтримував Петра I в його намаганнях запровадити в Росії реформи, які наблизили б країну до західноєвропейських моделей. Але "західником" у дусі ідей XIX ст. він також не був.

У своїх спогадах про П.Й.Гулака-Артемовського Ізмаїл Срезневський згадує про великий пафос, з яким його професор російської історії (під кінець життя ректор Харківського університету) відстоював офіційну ідеологію триєдиного принципу православ'я, самодержавства і народності. Отже, неважко здогадатися про джерело концепції О.Хашдеу щодо Сковороди. Всупереч правді, він намагався "модернізувати" свого кумира, підігнавши його під офіційну ідеологію своєї доби. Недарма ж він у згаданій статті твердить: "Історія російських письменників повинна бути самодержавною, православною і народною". Звернімо увагу й на таку обставину (свого часу підкреслену видатною дослідницею спадщини Хашдеу Є.М.Двойченко-Марковою): згідно з заявою автора, згадану на самому початку статті, ця праця була ним задумана як посібник історії слов'янської філософії, або точніше, якщо дослівно перекласти з німецького оригіналу, внесок до історії слов'янської народної мудрості. Миколаївські принципи "самодержавства, православ'я і народності" ще більше зміцніли у свідомості О.Хашдеу після закінчення університету, про що найбільше свідчить його праця "Задача нашего времени" (1892). Основуючись на формулі гегелівської тріади "тезис, антитезис і синтез", він доводить, що Росія пережила у своєму історичному розвитку три етапи: демократичний, аристократичний і монархічний. Вони відповідають таким ступеням розвитку гегелівської абсолютної ідеї: існування в собі, поза собою і для себе. Монархія є моментом синтезу між демократією і аристократією, бо в ній здійснюється принцип народності, який об'єднує всі суспільні стани. Носіями ідеї аристократії були, згідно з твердженням О.Хашдеу, у теорії Ломоносов і на практиці Петро I, носієм же ідеї монархії були: у теорії Сковорода і на практиці Микола I. Справді, дивна засліпленість абстрактного розуміння криється у цих словах! Сковорода не був ні слов'янофілом, ні вузьким націоналістом, ніколи не писав про те, що царська Росія є втіленням досконалості. "Небесный двор", "прекрасный град", "горная республика", "святой град", "новый свет", про які він так часто згадує у своїх творах, - чисто моральні категорії. Кожна людина може знайти їх у власній душі, звільненій від бруду життя. У байці "Щука і Рак" Сковорода писав: "Без Бога й за морем худо, а мудрому человеку весь мир есть отече-

ством, везде ему и всегда добро. Он добро не собирает по местам, но внутри себя носит оно. Оно ему солнце во всех временах и сокровище во всех сторонах. Не его место, но он посвящает место, не изгнанник, но странник, и не отечество оставляет, а отечество перемениет, в коей земли пришлец, той земле и сын, имея внутри себе народное право". Так думав реальний Сковорода.

У статті про Сковороду, написаній 1835 року, О.Хашдеу твердить, що для цього мислителя "вселенной была Русь свята, людством - народ русский". Щоб довести, що Сковорода думав саме так, автор піддав тексти українського філософа певній обробці. О.Хашдеу мав рукопис "Книжечки о чтении священнаго писания, нареченна Жена Лотова". Висловлені в ній погляди не видалися йому особливо цікавими з точки зору облюбованої ним ідеї, і він приписав Сковороді авторство іншої праці, заголовок якої викроїв на основі моделі попередньої: "Книжечка о любви до своих, нареченная Ольга Православная". Він узяв уривок із праці Сковороди, який починається словами: "В горной республике все новое: новые люди, новая тварь, новое творение", і змінив його початок так: "Когда ум мой и сердце мое водворится в доме, который премудрость создала на святой Руси, я упиваюсь от тука дому сего и блажен, как тот, который имеет племя в Сионе, ибо в горной Руси вижу все новое: новых людей, новую тварь, новое творение и новую славу". Далі, змінивши певною мірою порядок речень, він наводить текст Сковороди, зберігаючи каскади його метафор і порівнянь і додаючи від себе у стилі оригіналу деякі звороти, як наприклад, такий: "О, так грустно из сей горной страны обращаться долу", і тим самим надає іншого смислу цілій фразі.

Міркування Сковороди, яке мало чисто моральний характер, повинно було відповісти на запитання: "Когда бывает прямое творение человеку?". Питання про шляхи морального відродження людини набуло під пером О.Хашдеу політичного змісту в дусі офіційної ідеології. Ось результат цієї містифікації (після слів "новую славу"): "О, как мне тогда и легко, и весело, и мило, и любо, и вольно! Мысль моя летает беспредельно в высоту, в глубину, в широту; не мешают ей ни горы, ни моря, ни степи: она провидит отдаленное, презирает сокровенное, заглядывает в преждебывшее, объемлет сущее, проникает в будущее, шествует

по лицу океана, входит сквозь двери заключенные; глаза ее голубиные, крыла орлиные, проворность оленя, дерзость львиная, верность горлиная, благодарность пеларгова, агнцово незлобие, быстрота сокола, бодрость журавля; ведет же ее дух вкуса, дух веры, дух надежды, дух милосердия, дух совета, дух прозрения, дух чистосердечия; облекается она в глас грома и слово нечаянное, как молния. О, так тяжело и грустно из сей горной страны обращаться долу, где мудрецы очами бочут, устами гогочут, что мнится бесы их мучат и шевелятся, и красуются, как обезьяны, болтают и велеречат, как римская Цитерия, чувствуют, как кумир, мудрствуют, как идол, осязают, как преисподний крот, щупают, как безокий, у него же только слепые очи; гордятся, как безумный, изменяются, как луна, беспokoятся, как сатана, научатся, как паучина, алчны, как пес, жадны, как водная болезнь, лукавы, как змей, ласковы, как крокодил, постоянны, как море, верны, как ветер, надежны, как лед, рассыпчивы, как прах, исчезают, как сон. И они люди? Люди! Но сколько есть Головацких, у них же нет головы!".

Прочитавши такий текст, авторство якого Хашдеу приписує Сковороді, нездогадливий читач справді може подумати, що Божа премудрість створила собі дім на святій Русі, що існує якась "горна Русь", де все переживає оновлення. Насправді цей текст виражає погляди самого Хашдеу, шанувальника царя Миколи I, який дотримувався принципу: "самодержавство, православ'я і народність". Про святу або "горну Русь" Сковорода ніде не писав, тим більше у творі "Жена Лотова", звідки взята частина цитати. Там сказано лише про "горну республіку", омріяний ним край, де відбувається друге народження людини, яка встигла викинути з себе все брудне, тілесне і заново народжується, як із костей мертвих заново постає народ Ізраїлю у 36-37-й главах книги Єзекіїля, бо ж Бог обіцяє оживити його і влити в нього свій власний дух. Сковорода пише про друге народження людини взагалі, коли вона стає богоподібною. Він вживає термін "горна республіка" на зразок часто вживаного в Біблії "горного Єрусалима", але ця "горна республіка" в нього не має географічної конкретності, це чиста утопія.

Ось відповідне місце з твору "Жена Лотова": "Слушай же! Да напишется сіе перстом божіим на сердце! Сотворение человека есть то

второе рождение. Оно бывает не тогда, когда содомский человек из плоти и крови и будто из брениа и грязи горошек зиждется, слепливается, образуется, изваяется, стоит, ходит, сидит, машет: очи, уши, ноздры имеет, шевелится и красуется, как обезьяна, болтает и велеречит, как римская Цитерія, чувствует, как кумир, мудрствует, как идол, осязает, как преисподній крот, шупает, как безокий, гордится, как безумный, изменяется, как луна, беспокоится, как сатана, научится, как паучина, алчен, как пес, жаден, как водная болезнь, лукав, как змій, ласков, как крокодил, постоянен, как море, верный, как ветер, надежный, как лед, разсыпчив, как прах, исчезает, как сон... Сей всяк человек ложный, сень, тьма, пар, тлень, сон". Ось якою буде, згідно зі Сковородою, ця нова людина, яка за пророцтвом Єзекїїля (глава 36, стих 27) позбавиться всякого бруду й матиме дух прямо від Бога: "Бранный кумир ограничен, заключаем теснотой. Духовный же человек есть свободен. В высоту, в глубину, в широту летает беспредельно. Не мешают ему ни горы, ни реки, ни моря, ни пустыни. Провидит отдаленное, презирает сокровенное, заглядывает в преждебывшее, проникает в будущее, шествует по лицу окіана, входит дверем заключенным. Очи его голубины, орлій крыла, еленья проворность, львиная дерзость, горличыная верность, пеларгова благодарность, ягнцово незлобіе, быстрота соколя, журавля бодрость... Над главою его летает седмица божіих птиц: дух вкуса, дух надежды, дух милосердія, дух совета, дух прозренья, дух чистосердечія. Глас его - глас грома. Нечаянный, как молнія и как шумный бурный дух" [6].

Коментарі, як кажуть, зайві.

О.Хашдеу не задовольняється тим, що перекидає слова Сковороди. Щоб довести, що Сковорода становить собою "тип ідеального російського філософа", він протиставляє його Ломоносову, навіть вигадує якийсь вислів Сковороди щодо Ломоносова. На його думку, Ломоносов уособлює неприйнятну для нього орієнтацію на Захід, що й пояснює його успіх у світі можновладців, тоді як Сковорода є втіленням отого справді самобутнього слов'янського, що виросло стихійно з гущі народу, з його власних прагнень. Він переконаний, що Сковорода - тип давнього, суворого, нехитрого слов'янина (с. 19). Зостається пояснити, чому пам'ять про цю людину зберіг не російський, а український

народ - факт, якого Хашдеу аж ніяк не заперечує.

В інших випадках Хашдеу бере у свідки Сковороду для своїх власних міркувань у формі більш наївній і прямій. Ось, наприклад, він хоче довести, що Сковорода і Ломоносов - люди відмінні. Гадаючи, що йому самому не повірять, коли він це скаже, Хашдеу вважав за потрібне вкласти таку заяву в уста самого Сковороди. У нікому не відомому листі до архієпископа Г.Кониського він нібито писав: "Меня хотят мерить Ломоносовым, говорят обо мне: какая он малость, какая он низость. Будто бы Ломоносов есть казенная сажень, которою должно всякого мерить..." На сумнівність такого листа вказував уже Срезневський: "Не знаю, вел ли Сковорода переписку с Конисским, может быть и вел; едва ли впрочем мог он написать к нему "меня хотят мерить Ломоносовым"..."

Так само чинив О.Хашдеу, коли хотів довести цілком слушну думку, що краще порівнювати Сковороду із Сократом, аніж з Діогеном. Не обмежився, однак, реальними рисами подібності, які розкрив у поведінці й поглядах обох мислителів, а задумав вирвати таке визнання від самого Сковороди. Отож, приписав йому твір "Софрониса, сиречь толкование на вопрос "что нам нужно есть" и на ответ Сократа" і склав для нього передмову, в якій сам Сковорода ніби просить Бога, щоб послав на Русь Сократа, а якщо Бог того захоче, він сам прийме на себе цю роль, і тоді, як слово його зійде по землі, він радо прийме отруту, як Сократ.

На перший погляд, стаття Хашдеу ґрунтовно документована, в ній багато прямих цитат. Але при детальнішому розгляді ці уривки виявляються або переробленими сковородинськими текстами, або "умілими стилізаціями під Сковороду". Спочатку це спричинило успіх статті. Окрім різких критичних випадів Срезневського, який заявляв, що Хашдеу "без совісті видавав за твори Сковороди власні небиліці" з метою його прославлення, ніхто не ставив під сумнів автентичність цитат. До речі, у повісті "Майоре, майоре", звідки взята ця характеристика, містяться цитати із псевдосковородинських творів, наведених із повним довір'ям самим Срезневським. Стаття Хашдеу, незважаючи на цю критику (до речі, непряму, без називання імен), і на випад О.Євцького, який оперував аргументом "юродства" Сковороди і ставив під сумніви ха-

рактистику філософа у даній праці, користувалася великим авторитетом. Цілі сторінки з неї перекочували до такої авторитетної праці, як "История философии в России" архимандрита Гавріїла й були некритично сприйняті й у пізніших працях, аж до кінця XIX ст. Тоді настав переворот. Ідучи слідами Срезневського, найвідоміший дослідник творчості Сковороди Д.І.Багалій узявся до зіставлення цитат зі статті Хашдеу з оригіналами. Він був дуже прихильним до Хашдеу, всіяко намагався применшити тяжкість осуду Срезневського, навіть висловлював припущення, що Хашдеу не спотворює Сковороду навмисне, але наведена ним велика кількість відступів від оригіналу доводить саме протилежне. З другого боку, він не дав жодної оцінки значення висунутих у статті Хашдеу ідей, окрім позитивної оцінки його зіставлення Сковороди з Сократом, бо, на його думку, все нове, сказане Хашдеу про Сковороду, ґрунтується на текстах, які ми не можемо звірити, й автентичність яких сумнівна.

Згадане міркування Д.Багалія міститься в його розлогіій передмові до видання творів Сковороди 1894 р. [7]. Як відомо, Дмитро Багалій був одним із найглибших дослідників Сковороди. Якщо в передмові 1894 року він був іще обмежений умовами царської цензури, то в книзі 1918 р. "Історія Слобідської України", а ще чіткіше в праці 1924 р. "Сковорода - богослов" він показав, що місце Сковороди - не стільки в історії європейської філософської думки, скільки в історії богословства як одного з великих реформаторів, що по праву можна поставити поруч із Лютером у його намаганні обновити християнську церкву. Він мріяв про апостольське суспільство, ідеалом якого був Христос, і відкидав усе матеріальне в ім'я духу.

Таке розуміння Сковороди не має нічого спільного з "політизацією" його філософії, яке задумав О.Хашдеу.

Однак розмова про його підхід до спадщини Сковороди на часі не тому, що його праці можуть краще пояснити Сковороду, а навпаки, через те, що вони є прикладом романтичного суб'єктивізму в питаннях культурної спадщини. Подібно до того, як Ізмаїл Срезневський дозволив собі видати власні стилізації за автентичні пам'ятки українського фольклору, так і Хашдеу видав власні стилізації "під Сковороду" за автентичні тексти цього мислителя. Так робилося скрізь по Європі,

зразками таких обробок були і Краледворський, і Зеленогорський рукописи, і Любушин суд у Чехії, і Оспівування Румунії - твір, виданий за автентичну пам'ятку старовини, хоч, як сьогодні вважають, його написав або Алеку Руссо, або Ніколае Балческу і переклав із французької Алеку Руссо. Так само не ясно, хто написав типово романтичний історичний памфлет "Історія Русів" - настільки вміло замасковано авторство. Майстерна містифікація була характерною рисою романтиків, вони любили оточувати себе таємницею. Олександр Хашдеу також надовго "заплутав" сковородознавців.

Сковорода аж ніяк не був мислителем у дусі традиційного православ'я. Від цього останнього він поступово віддалявся. На жаль, саме цей процес віддалення і вираження власних богословських ідей досі не розглядався. Кульмінаційної точки досягнуто в його творі "Книжечка о чтеніи священнаго писанія, нареченна Жена Лотова", який був завершений 1788 р., тобто через 22 роки після праці "Начальная дверь ко християнскому добронравію", через яку він утратив посаду в Харкові, і за 6 років до його смерті.

Сковорода сам визнає у своєму листуванні, що його обвинувачували в маніхеїзмі. Хоч він це заперечує, бо звинувачення було страшним, але його противники мали рацію. В згаданій праці він проповідує ідеї, які сильно нагадують богомилство і позиції катарів, тих лонгобардських і французьких послідовників богомилства, проти яких папа Іннокентій III оголосив 1209 р. спеціальний хрестовий похід, і тільки за двадцять років цю руйнівну війну вдалося завершити цілковитим знищенням катарів. А ці секти були маніхейськими. Досить зачитувати кілька місць із праці "Жена Лотова", щоби продемонструвати маніхейські погляди Сковороди. Ось одне з них (*Г.Сковорода*. Твори. - 1961. - Т. I. - С. 406): "Итак богословіе есть не иное что как искоренение злых мыслей или, как Павел говорит, началов и властей. Ведь если два суть человека, перстный и небесный в том же человеке, то и два начала: одно зміино или плотское, другое божіе". Це явний теологічний дуалізм, різке протиставлення в людині тілесного начала, яке іде від Сатани, і духовного, яке іде від Бога.

Друга цитата зі с. 408: "Самое сіе зерно божіе, сиречь слово сіе (вера) соблазняет нас, повергая на стіхія внешнего міра. Отсюду то уповаем на плоть и кровь святых, надеемся на

тлень и клятву, обожаем вещество в ладане, в свечах, в живописи, в образах и церемоніях, забыв, что кроме Бога ничто же благо и что всякая внешность есть тлень и клятва (прокляття). Кратко сказать вся библия преисполнена пропастей и соблазнов".

Це позиція людини, яка вважає весь християнський ритуал (віра в святих, в ікони, мощі, в свічі і ладан) спокусою диявола. Це повне заперечення літургії. Воно йде набагато далі, ніж усі види реформаторства й навіть найрадикальніші секти новореформаторства. У XVIII ст. таких поглядів дотримувався Руссо і, можливо, саме цю рису його особистості мав на увазі Сковорода, коли в листі до Ковалинського схвально про нього відгукнувся.

На с. 412 I тому читаємо: "Вся тварь есть сень, привиденье, а Бог есть дух видения". Це вже вплив платонізму. Все земне, матеріаль-

не - це не тільки бруд, але й ілюзорне, "мая", як сказали б прибічники індійської філософії, єдина реальність - це дух. У цьому місці Сковорода переступає через кордони богослов'я, наближаючись до ідеалізму.

Якщо протягом років твори Сковороди пролежали в рукописах, то до цього спричинилась, мабуть, і церква. Православна церква еретиків не спалювала, тим більше у XVIII-XIX століттях. Просто замовчувала. Однак популярність Сковороди була надто велика, щоб його зовсім поховати. Відсутність текстів давала можливість приписувати йому те, чого він ніколи не проповідував, цитувати неіснуючі твори, наближуючи його таким чином до офіційно прийнятого. Таку спробу зробив колишній учень Кишинівської духовної семінарії Олександр Хашдеу.

1. Ніженець А. На зламі двох світів. - Харків, 1970.
2. Ionescu-Niscov T. Scrierile filozofice ale lui Alexandru Hadeu si ganditorul ucrainean Grigore Savici Skovoroda // Romanoslavica. - Bucuresti, 1965. - V. XII. - P. 191-207.
3. Двойченко-Маркова. Е. Сковорода в творчестве А.Хаждеу // Кодры. - Кишинев, 1972. - V. 12.
4. Бакинський А. Оголошення О.Хиждеу про видання творів Г.С.Сковороди // Рад. Літературознавство. - 1964. - №. 3. - С. 134-136.

5. Костомаров М. Слово о Сковороде // Основа. - СПб. - 1861, №. 7-8.
6. Baszlo M. Cateva din scrierile lui G.Skovoroda aflate in bibliotecile din Romania // Romanoslavica. - Bucuresti, 1965. - V. XII. - P. 243-248.
7. Издания сочинений Г.С.Сковороды и исследования о нем / Историко-критический очерк Д.И.Багаля // Сковорода Г.С. Сочинения. - Харьков, 1894. - С. XXIII.

Magdalena Laslo-Kutiuk

OLEXANDER KHASHDEU - A RESEARCHER OF HRYGORIY SKOVORODA'S HERITAGE

In this article M.Laslo-Kutiuk analyses the contribution into Ukrainian science of O.Khashdeu, one of the first publishers and researches of Hrygoriy Skovoroda's creative work. O.Khashdeu's vision of the personality of the Ukrainian philosopher and interpretation of his works were carried out within the romantic paradigm. The version by O.Khashdeu, a member of Kharkiv group of romantics, became, according to the author of this article, an example of romantic subjectivism in the issues of cultural heritage.